ALTERNATOR
Misliti znanost.

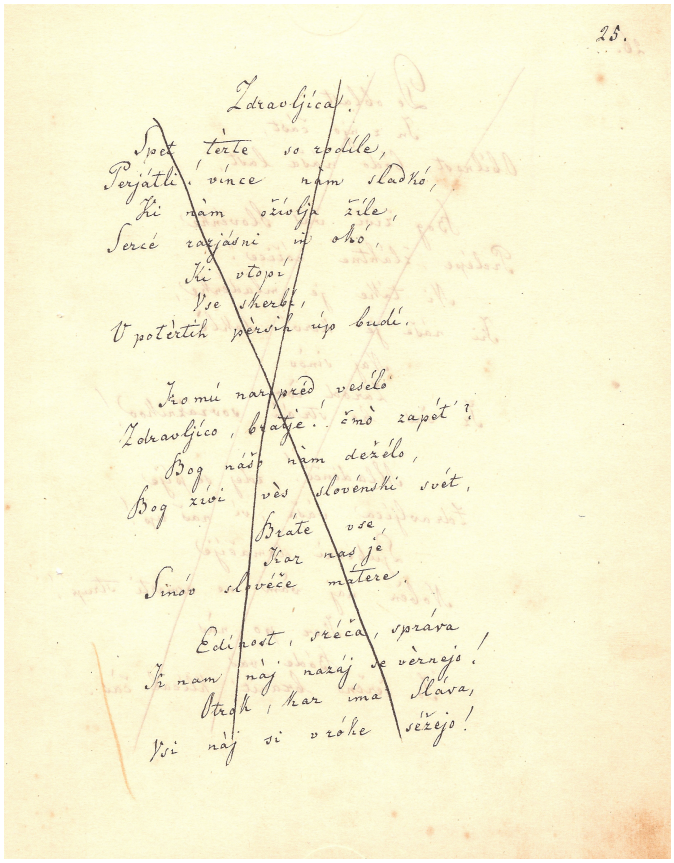
Zakaj se je vredno ukvarjati s cenzuro nasploh in zakaj z literarno cenzuro v 19. stoletju?

14. 4. 2022

Number: 15/2022

Author:

- Marijan Dović

S cenzuro se raziskovalno ukvarjam dobro desetletje in pol – in tema ves ta čas ostaja aktualna, danes se zdi kvečjemu bolj vroča kot pred leti. Kako pomembno so cenzurne omejitve zaznamovale slovensko kulturo, sem raziskoval že v knjigi o razvoju vloge slovenskega literarnega proizvajalca (https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/887) od konca 18. stoletja do začetka 21. stoletja. Na mednarodnem komparativističnem kolokviju v okviru festivala Vilenica smo leta 2007 resneje zastavili nekatera teoretska vprašanja in identificirali ključno povezavo med *cenzuro* in *oblastjo*: vsaka definicija cenzure v strogem smislu, bi lahko rekli z ameriškim kulturnim zgodovinarjem Robertom Darntonom (https://wwnorton.com/books/censors-at-work/) , mora vključevati agente, ki imajo realno moč *sankcioniranja*. Prava cenzura je torej tista, ki lahko prizadene: prepove, požge, globi, zapre, pohabi, usmrti … V dvojezični tematski številki *Primerjalne književnosti* »Literatura in cenzura (https://ojs-gr.zrc-sazu.si/primerjalna_knjizevnost/issue/view/491) « smo potem obravnavali zlasti totalitarne cenzure 20. stoletja – od Mussolinijevega fašizma in iraške »baasistične« cenzure v sedemdesetih letih do povojne cenzure v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji. Eno od središčnih vprašanj, ki se mi je porajalo v zvezi s tem obdobjem takrat, je bilo tole: kako je mogoče, da so v okolju, kjer uradna cenzura sploh ni obstajala, dolga desetletja tako učinkovito ostajali prikriti in netematizirani zločini novih oblastnikov (poboji, montirani procesi, Goli otok ipd.) – kakšni so bili torej mehanizmi, s katerimi je bila ta *potlačitev* dosežena? Odgovori, do katerih smo prišli tedaj, so nakazovali, da so se cenzurne prakse prejšnjih stoletij v totalitarnih režimih 20. stoletja spremenile: na mesto transparentnosti cenzorjevega rdečega svinčnika, značilnega za klasično *predcenzuro*, na mesto tožilcev, sodišč in zaporniških rešetk, ki so zaznamovali režime *pocenzure*, so stopili bolj zapleteni vzorci – nepisana pravila, *implicitna* cenzura in z njo še izdatnejša samocenzura.

Ob preučevanju totalitarnih cenzur smo si – nemara okuženi s fukujamovsko zamislijo o koncu zgodovine – prihodnje izzive raziskovanja cenzure vsaj na razvitem Zahodu, v tako imenovanem svobodnem svetu, zamišljali na povsem novih področjih, ki jih klasični koncepti le še deloma pokrivajo: denimo na področjih *ekonomije* (kapitalistični knjižni trg), *etike* (politična korektnost) in *zakonodaje* – tu smo se podrobneje ukvarjali z vprašanjem defamacijskih procesov zoper literarne avtorje (primera Pikalo in Smolnikar), v katerih se krešeta dva legitimna pravna koncepta, svoboda govora in zaščita dobrega imena. Toda razvoj dogodkov v 21. stoletju je nekoliko presenetljivo pokazal, da bo razmislek o cenzuri sicer nedvomno treba razširiti v omenjene smeri, a da pri tem historičnih oblik cenzuriranja ne bo mogoče obiti, saj se lahko vrnejo – in sicer celo v najbolj surovih, elementarnih oblikah.

Zato bom v nadaljevanju najprej nanizal nekaj misli o tem, zakaj se je danes vredno in celo nujno čuječe ukvarjati s cenzuro – potem pa še o tem, zakaj se mi zdi pomemben historični pogled in zakaj je iz slovenske perspektive dragoceno, da natančno raziščemo zlasti cenzuro v dolgem 19. stoletju, tj. v obdobju od francoske revolucije do prve svetovne vojne – kar je predmet triletnega raziskovalnega projekta ARRS »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju

(https://imprimatur.zrc-sazu.si/) «, ki ga trenutno vodim.

***

Kratek premislek o cenzuri v 21. stoletju bi bilo nemara najbolj prav začeti s primerom Assange – toda v trenutku, ko tole pišem, se res ni mogoče izogniti aktualizaciji: ravno se obeta prvi večer, ko bo s sporeda slovenske nacionalne televizije (začasno) umaknjena oddaja Studio City, ena redkih političnih oddaj, ki jo skoraj vedno gledam – ker cenim urednikovo intelektualno širino in verodostojnost. Moje zasebne gledalske preference seveda v nobenem pogledu niso javna zadeva, a širši pogled na to, kar se dogaja na RTV v zadnjih tednih in mesecih, je zaskrbljujoč: v demokraciji si pač ne želimo javnega servisa, ki se bo v strahu klanjal vsakokratni vladajoči kliki, temveč si želimo pokončne novinarje, ki neusmiljeno zastavljajo prava vprašanja. Disciplinirane javne medije, ki jih tiho nadzira izvršna oblast, smo že imeli: izkušnje preteklega stoletja nas učijo, da sta samocenzura in strah najboljše jamstvo za »pravilno« poročanje, politično preverjeni odločevalci pa tiha garancija, da bodo eksplicitni cenzorski posegi le redko potrebni. To je brez dvoma napačna pot, ki vodi v napačno smer – denimo na vzhod, v Putinovo Rusijo, ki je danes še ena neizogibna aktualna iztočnica. Kot rajnka Avstro-Ogrska pred dobrim stoletjem je z napadom na Ukrajino Rusija uvedla značilno totalno vojno cenzuro: v njej delujejo le cenzurirani mediji, ki poročajo usmerjeno, lažejo, dezinformirajo – in kdor si upa izpostaviti se zoper diktat enoumja, kot novinarka Marina Ovsjanikova ali tisoči aretiranih protivojnih protestnikov, tvega ovadbo, nasilno zasliševanje, zapor, nemara pa celo radioaktivni polonij v čaju (kot Litvinenko) ali metek v hrbet (kot Nemcov).

Putinova uzurpacija medijskega sistema upravičeno prižiga alarmne zvonce, toda v resnici bi se nam, pripadnikom »svobodnega sveta«, ti lahko prižgali že prej. Denimo ob dejstvu, da svoboda v digitalni dobi, ki se je začela z utopičnimi mislimi o splošni demokratizaciji pretoka informacij, še zdaleč ni samoumevna: to svarilo nam že leta pošiljajo avtoritarni režimi, ki skrbno (in z velikimi vložki) dozirajo pretok informacij na internetu: Kitajska, Kuba, Severna Koreja ... Svoje probleme ima seveda tudi Zahod: povezani so s prehodom iz tiskane v digitalno paradigmo, razvojem »nadzornega kapitalizma«, množičnim zbiranjem podatkov in rastočim vplivom zasebnih korporacij. Kako se soočiti z vse bolj razširjenim pojavom lažnih novic, »*fake news*«, to kugo, katere klice so z nami od nekdaj, a se je besno razbohotila ravno v začetku 21. stoletja? Lažne novice so zanesljivo znamenje, da se je cenzurna paradigma tiskane dobe, paradigma *utišanja* (zatrtja, onemogočenja neželene vsebine), izpela. Nadomestila jo je nova paradigma, ki bi jo lahko imenovali paradigma *utopitve*: neželene informacije se ne utiša, temveč utopi v vrtincu dezinformacij, demantijev, nasprotnih mnenj, relativizacij in diskreditacij.

Toda med cenzurnimi dilemami zgodnjega 21. stoletja bo najbrž na prvo mesto treba postaviti boj, ki ga bije hekerski zanesenjak Julian Assange. Ta si je s portalom Wikileaks zadal nalogo, osvetljevati »mračne kotičke« pohlepa in korupcije – ob jasni zavesti, da nekateri zaradi tega »ne bodo dobro spali«. Dokler je WikiLeaks razkrival korupcijo v tretjem svetu, je bilo vse v redu: Assangeu se je nasmihala celo Nobelova nagrada. A ko so leta 2010 v svet prišli posnetki, ki hudo inkriminirajo ameriško okupacijo Afganistana (v »Kolateralnem umoru« vidimo, kako Američani pobijajo civiliste in se pri tem še dobro zabavajo), afera »Cablegate« pa je razkrila umazana zakulisja ameriške diplomacije, so *nespečneži* naposled odreagirali. V *Neavtorizirani avtobiografiji* (https://www.sanje.si/julian-assange-neavtorizirana-biografija.html) iz leta 2011 je Assange še optimistično menil, da »ni mogoče nikogar preganjati zato, ker je skušal povedati resnico. Tej resnici je mogoče oporekati in o njej razpravljati, toda samo razkritje resnice ne sme biti kriminalizirano«. Usoda Assangea, altruističnega borca za svobodo izražanja, ki je zatresel imperij, bo v veliki meri odločala o tem, v kakšnem svetu bomo živeli v prihodnje.

***

Na vprašanje, zakaj se ukvarjati s cenzuro danes, torej ni težko odgovoriti – le kdo si želi deliti usodo milijonov Rusov, Kitajcev, Korejcev ali Irancev, usodo žvižgačev, kot je Manning, ali usodo prinašalcev slabih novic, kot je Assange? Manj očiten pa se zdi odgovor na vprašanje, zakaj se je vredno ukvarjati s cenzuro v starejših, na videz že odmaknjenih obdobjih. Kakšni so torej nauki, ki nam jih lahko tu da *magistra vitae*?

Začeli bi lahko z ugotovitvijo, da so v zgodovini vedno tehnološke revolucije tiste, ki sprožijo menjavo cenzurne paradigme. Po tej plati lahko ločimo štiri obdobja, seveda tudi sama nekoliko diferencirana: to so rokopisna doba, doba tiska, doba množičnih medijev in digitalna doba. V novoveški Evropi je tehnološki preboj, ki ga je prinesel izum tiska in z njim možnost hitrega širjenja informacij in idej, sprožil sistematičen razvoj cenzurnih praks: tektonske premike, ki so vodili v to, kar lahko imenujemo klasična doba cenzure – in sicer še zlasti po tem, ko se je v 16. stoletju v Evropi razplamtel strahoten verski spor med katolištvom in protestantizmom. V tem sporu je prihajalo do množičnega uničevanja tiskanih knjig nasprotnega tabora, obenem pa do sistematičnega preganjanja nosilcev drugačnih idej, ki niso bili varni pred zapornimi kaznimi ali celo smrtjo na grmadi. Ob režimu preganjanja se je razvila tudi praksa predhodnega pridobivanja dovoljenj za tisk ter *indeksiranje*, tj. sestavljanje seznamov prepovedanih knjig, ki so zlasti v katoliškem svetu temeljito krojili bralne menije še globoko v 20. stoletje.

Medtem ko je bila v 16. in 17. stoletju z naskokom v ospredju verska tematika, cenzura pa je večinoma ostajala v pristojnosti verskih ustanov, lahko nekako od 18. stoletja naprej sledimo *sekularizaciji* cenzure, njenemu postopnemu prehajanju v državni okvir, ki ga je spremljalo tudi oblikovanje ustreznega birokratskega aparata. Indeksiranje so vse bolj nadomeščali modernejši prijemi, zlasti *predcenzura* (tudi preventivna oziroma predhodna cenzura), kjer je bilo treba vsa besedila odobriti pred tiskom (pogosto so cenzorji zahtevali ustrezne popravke), in *pocenzura* (tudi retroaktivna ali represivna cenzura), ki je sankcionirala avtorje ali urednike že objavljenih del, če so ta kršila zakone, spodkopavala

dominantna verska ali moralna načela in zlasti če so ogrožala interese elit, vladarja in države. Prehod iz predcenzurnih v pocenzurne režime se je z izjemo Anglije, kjer so predcenzuro odpravili že konec 17. stoletja, v celinski Evropi dogajal večinoma v 19. stoletju – praviloma je bil motiviran z rastočo literarno produkcijo: cenzorski aparati se enostavno niso več mogli kosati z eksponentnim naraščanjem števila novih del. V vsebinskem pogledu so pri cenzuri od nekdaj dominirale tri vélike teme: vera, politika in morala: a oddaljeni pogled razkriva, da se je ob sekularizaciji in premiku k pocenzuri v dolgi dobi tiska spreminjalo tudi vsebinsko težišče cenzurnih posegov – in sicer od verske cenzure (od reformacije dalje) k politični (od francoske revolucije) in naposled moralični (od druge polovice 19. stoletja).

Podoben razvoj lahko zasledujemo tudi na slovenskih ozemljih. Če gledamo na obdobje cenzure pri Slovencih kot celoto, ne moremo mimo ugotovitve, da se ta večinoma – gre za skoraj štiri stoletja – dogaja v okviru habsburške monarhije. Od izida prve slovenske knjige v času protestantizma do prve svetovne vojne, ki je prinesla zaostreno, tako rekoč totalno cenzuro, so bili naši predniki v tem državnem okviru deležni indeksiranja, požiganja knjig in preganjanja s strani cerkvenih oblasti, terezijanske sekularizirane cenzure, ko so ob papeških indeksih veljali tudi državni seznami prepovedanih knjig, jožefinskih kratkotrajnih sprostitev in potem spet zadrgnitev cenzure, strogega predcenzurnega režima, ki sta ga v predmarčni dobi zasnovala Metternich in Sedlnitzky, kratkotrajne sprostitve ob marčni revoluciji in naposled še epoho represivnega pocenzurnega preganjanja. (Zgodnja obdobja cenzure pri nas obravnava zbornik *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe* (https://isllv.zrc-sazu.si/en/publikacije/cenzura-na-slovenskem-od-protireformacije-do-predmarcne-dobe) , celotno habsburško dobo angleška izdaja revije *Slavica Tergestina* (https://www.openstarts.units.it/handle/10077/32484) , temeljna referenca za novejši čas pa je zbornik *Cenzurirano* (http://www.nova-revija.si/vmchk/novosti/cenzurirano.html) .)

Zakaj se mi zdi še posebej dragoceno, ukvarjati se s cesarsko cenzuro v dolgem 19. stoletju v slovenskih deželah? Razlogov, ki govorijo temu v prid, je kar nekaj. V tem času se dogajajo pomembne transformacije mehanizmov cenzure: v kontinentalni Evropi 19. stoletja lahko opazujemo značilno nihanje med pred- in pocenzuro, ki se do konca stoletja naposled prevesi v prid zadnje. Razvoj v habsburški monarhiji je z vidika te distinkcije vpadljivo simetričen, saj ga veliki dogodek, marčna revolucija leta 1848, dobesedno razpolavlja: v obdobju 1789–1848 dominira predcenzura, v obdobju 1848–1914 prevladajo pocenzurni prijemi (ne povsem dosledno, kajti vsaj v gledališču predcenzura vseskozi ostane veljavna). Naslednji razlog je povezan s prehodom v politično dominanto: s francosko revolucijo se v Evropi sprožijo obsežne politične transformacije, ki jih morajo cenzurni režimi v monarhijah brzdati najprej z nadzorom nad liberalističnimi in pozneje, v drugi polovici 19. stoletja, tudi socialističnimi in anarhističnimi idejami.

Tretji in še pomembnejši razlog pa je nemara dejstvo, da v tem obdobju poteka oblikovanje modernih narodov, ki se začenja s tem, kar smo nekoč označevali z besedo »preporodi«, danes pa raje govorimo o kulturnem nacionalizmu in oblikovanju nacionalnih literarnih kultur. Tu se v ospredju nemudoma znajde vprašanje, kakšna so razmerja med imperialno cenzuro in nastajajočo slovensko literarno kulturo? Kakšen je bil odgovor tradicionalne slovenske kulturne zgodovine, vemo: monarhija kot »ječa narodov« s svojimi aparati zatira razvoj nacije. A koliko takšni stereotipi zdržijo danes – recimo v luči novejših raziskav monarhije, kot je odmevna knjiga Pietra M. Judsona (http://www.zalozba-sophia.si/katalog/2018/habsburski-imperij) , ki pokaže, kako so imperialne strukture narode dejavno sooblikovale?

In čisto na koncu: kot smo zapisali v izhodiščih projekta, ki raziskuje cenzuro v slovenskih deželah v habsburški monarhiji v dolgem 19. stoletju, naš interes dodatno utemeljuje podmena, da so cenzurne prakse *konstitutivne*, a obenem *prikrite*. Naj oboje ponazorim z enim samim zgledom iz predmarčne dobe – s primerom *Slavinje*. O njej danes ne vemo veliko, saj načrtovanega časopisa ne moremo prijeti v roke: vrhovni cesarski cenzor Sedlnitzky ga namreč enostavno ni dovolil. S tem je temeljno *konstituiral* slovensko literarno polje sredi dvajsetih let 19. stoletja, toda hkrati je ta akt ostal dvojno *prikrit*: zakopan v birokratske arhive (literarni zgodovinarji so zgodbo rekonstruirali šele v 20. stoletju) in neviden na literarnem prizorišču, kjer še danes lahko vidimo le borno tiskovno produkcijo in skoraj popolno odsotnost časopisov v predmarčni dobi – »smrtno tihoto«, kot je nekoliko dramatično zapisal Bleiweis, v dolgih desetletjih med Vodnikovimi in Bleiweisovimi *Novicami*. Če torej cenzure in njenih mehanizmov ne upoštevamo, je naša podoba preteklosti pomembno deformirana.